

GALAMB GYÖRGY: ÁLLAM ÉS HATALOM

/ Machiavelli stato-fogalma a 14-16. századi itáliai
államfejlődés tükrében /

A reneszánsz kor Itáliájában a nemzettudat részben kevésbé fejlődött ki, részben más jellegű volt, mint az európai fejlődés két, később meghatározóvá vált államában: Angliában és Franciaországban. A százéves háború megpróbáltatásai a néptömegek körében is kitermeltek egyfajta korai nemzettudatot és Franciaországban a pápaság és a császárság ellenében a szuverenitás kérdése körül lefolyt - ideológiai és fegyveres - harcok a politikai vezető réteget is érzékennyé tették a speciálisan francia érdekek és tudat iránt.

Itáliában a modern nemzettudatra jellemző egységgondolat kialakulását nagymértékben gátolta az egyes politikai centrumok vetélkedése, melyek valamennyien más és más külföldi területeken rendelkeztek gazdasági, de másfajta érdekeltségekkel. /Velence a Földközi-tenger keleti medencéjében és a német területeken, Genova a Fekete-tenger terségében és az Ibériai-félszigeten, Firenze Franciaországban és a Németalföldön - hogy csak a legjelentősebbeket említsem. /A 14-15. század során lezajlott fejlődés is gyengítette a nemzetté válás esélyeit: az erősebb centrumok vezetésével a kisebb városállamokból összesűrűsödő regionális államok egymásnak feszülése inkább az egyensúlyhelyzet létrejöttét segítette elő /amint ez az 1454-es lodi békével időlegesen meg is valósult/, semmint azt, hogy egyikük Itália Île-de-France-jának szerepét játssza el. A pápaság pedig - mivel nemcsak egyszerűen világi hatalomnak tartotta magát, hanem spiri-

tuálisan univerzalisztikusnak is - külön is akadályá lett az olyan törekvéseknek, melyek a félsziget államainak egységesülését eredményezhették volna. Csakhogy az egységesülés ilyen akadályai mellett /melyek kisebb mértékben is, de léteztek más országokban is/ maguk az egységet célzó törekvések is hiányoztak.

Az egységtörekvések hiányán nem azt értem, hogy Itália széttagoltságának, belső harcainak nem voltak ellenfelei, hanem azt, hogy egyetlen jelentős politikai csoportosulás érdekeitől orientált törekvése sem irányult valamiféle egység elérésére. Az előbbire Dantétól és Petrarcatól kezdve jónéhány példa akad. A humanista értelmiségiek nemzettudatát azonban inkább antikizálónak, mint modernnek tarthatjuk: erre látszik utalni a római örökség tisztelete, a régi Róma nagyságát felidéző nosztalgia és az Alpokon túl élő népek gyakran tapasztalható megvevése.¹ Petrarca sem a nemzetté válás önértékű tartalmát ismerte fel, hanem a Római Birodalom feltámasztását és a pártviszályok korlátok közé szorítását remélte.

A történetírás is megmaradt az egyes régiók, városok határai között. Denys Hay szerint csupán három olyan szerző található, aki Itália egységben való szemlélésére törekedett. Az egyik Flavio Biondo, aki Decades-ében Itáliáról, mint egészről is értekezik, Italia illustrata-ja pedig a félszigetről írt első történeti földrajzi munkának számít - igaz, túlnyomórészt ez utóbbi is csak Romagna tartománnyal foglalkozik. A másik kivétel Platina Vita dei papi c. munkája. Guicciardini pedig a Storia d'Italia-ban az olasz területek politikatörténetének objektívitásra törekvő elemzését adja, mégha nem is nyújt olyan fogalmi

keretet, mely lehetővé tenné Itália egységben szemlélését. E munkáját egyébként csak 1820-ban adták ki: a kortársak közönye sokatmondó².

Guicciardini egyébként jellegzetes példája annak az uralkodó szemléletnek, melyben Itália egysége és városainak szabadsága mint két egymást kizáró tényező tételeződik. De nem az első példája: Salutati és Bruni már megelőlegezték ezt a felfogást, midőn leveleikben Firenzét a szabadság védelmezőjeként állították be a milánói Viscontiak hódító törekvéseivel szemben. /Egyébként ez utóbbiak szeme előtt sem az olasz területek egyesítése lebegett, hiszen Gian Galeazzo Visconti végrendelete nem utal az Itália fölötti hegemoniára, hanem éppenséggel felosztja a birtokokat a fiúörökösök között.³/

Guicciardini tehát nem kívánta Firenze integrálódását egy egységes itáliai királyságba: a szabadságot számára a partikularizmus fönmaradása jelentette. Szerinte a széttagoltság teszi lehetővé a városok virágzó fejlődését, s ez felel meg leginkább a legősibb szokásoknak és hajlamoknak. E nézeteket osztotta a firenzei politikusok és humanisták túlnyomó többsége. Nem lepődhetünk meg azon, hogy 1499-ben a XII. Lajos csapatait Gian Giacomo Trivulzió vezette Milánó ellen; a cognac-i liga hadait szintúgy olaszok: Francesco Maria Della Rovere, Giovanni Delle Bandere Nere vezették a hadszíntereken; V.Károly milánói kormányzója pedig egy Gonzaga volt...

Egy majdani nemzeti állam kereteit megteremtő erős politikai centrum kialakulása helyett a fejlődés fő vonalát tehát az egyes városköztársaságok területi államokba történő csoportosulása jelentette. E mozgás társadalmi hátterében a polgárság leg-

főlső rétegeből és a politikai hatalomba visszaszivárgott nemesekből összeálló popolo grasso megerősödése állt. E réteg fölözte le mindazt a hasznot, mely az említett politikai tendenciákból származott: egyre jelentősebb munkaerő- és nyersanyagforrásokhoz jutott, egyre több kereskedelmi monopóliumot birtokolt. Firenze terjeszkedésének például döntő lépése volt Pisa elfoglalása /1406/, mely a tengerre való szabad kijárást tette lehetővé.

Max Weber a városok 16. századi gazdasági hanyatlását általában annak tulajdonította, hogy a vállalkozásokat már nem szervezhette a hagyományos, városi jellegű gazdaságpolitika, s nem bonyolította le egy, a helyi polgárszervezethez kötött vállalkozói réteg⁴. Úgy vélem, hogy mindez Itáliára is vonatkoztatható, ahol a nagy kereskedőcéhek már kétszáz évvel korábban kezdték függésbe kényszeríteni a kisebb, inkább ipari jellegű cékeket; egész termelési folyamatok szervezését és ellenőrzését látták el, hatalmas munkaerőhadat irányítottak, s alárendelték a contado /az észak-itáliai városokat övező, joghatóságilag a városhoz tartozó terület/ termelését a város érdekeinek, túllépve ezzel a városgazdaság keretein.

A regionális államok kifejlődésével párhuzamosan a köztársasági államforma helyett a signoria vált uralkodóvá. Philip Jones szerint a signoria legfőbb támasza a nemesség lett. A nemesi lázadások nem a kormányforma, hanem csak egy-egy tirannus személye ellen irányultak⁵. A legnagyobb mértékben a középosztály állt szemben az egyeduralkodóval, s ezt az elterjedt, arisztotelészi ihletésű nézettel próbálta alátámasztani, mely szerint a szabad és szilárd állam legbiztosabb támaszai a középrétegek,

szemben a társadalom két szélső pólusával, melyeknek a korabeli itáliai városállamokban az ottimati-k és a minuti-k feleltek meg. A céhpolgárság politikai intézményeinek, a korporációs autonómiáknak a fölszámolása a középrétegeket /mezzani/ sújtotta a leginkább, hiszen a kis kézművesek, a bér munkások korábban sem részesültek a politikai jogokból, nem is szólva a contado parasztjairól. Nem is az utóbbiakat, hanem a középrétegeket illették a "nép", a popolo kifejezéssel, mely a városállamok virágkorában nemcsak társadalmi csoportot jelentett, hanem annak szervezetét is, mely saját hivatalnokokkal, pénzügyekkel és fegyveresekkel rendelkezett. Intézmény is volt tehát, és bizonyos mesterségek úzóinak politikai csoportosulása.⁶

A nemesség szabadságát is korlátozta ugyan az új uralmi forma, de ugyanakkor tovább erősítette társadalmi pozícióit különböző kiváltságok és nemesi címek osztogatása révén, ami a nemesség új generációjának létrehozásával a signoriá-k politikai bázisát is szilárdabbá tette.

Az államszervezet arisztokratizálódásával párhuzamosan megjelennek a tudatos hatalomgyakorlás és a modern adminisztráció, a racionális bürokrácia elemei is. Burckhardt tudatos művészeti alkotásnak tartotta a reneszánsz korának itáliai államait⁷. A politikum racionalizálódásának megvoltak a történelmi alapjai. A városok igazgatásának sok olyan funkciót kellett ellátnia /iskolák, kórházak fenntartása, utak karbantartása stb./, melyek akkoriban nem kifejezetten az állam feladatai körébe tartoztak. Az itáliai városállamok, elsősorban Velence hozták létre a statisztika alapjait, a bankházak könyvtelét és Firenze vezette be először az arányos, majd a progresszív, a vagyonok fel-

mérésén alapuló adózási rendszert, a catasto-t, mely politikailag egységesítő, az állam hatalmát növelő tényezőnek bizonyult. Az itáliai államok egyensúlyra törekvő politikája indította meg a diplomáciai szervezetek kiépítését: az állandó követek küldését a különböző - Itálián kívüli és belüli - udvarokba. A 14. század végétől a regionális államok központi hatalmának megerősödésének lehetünk tanúi. Albornoz bíboros szervező tevékenysége kirajzolja a centralizált pápai állam körvonalait; a Viscontiak a Milánó uralta területeken egységesítik a közigazgatást, korlátozzák a helyi autonómiákat. A 16. század más téren is hozott változást. Ebben az időszakban a városi politika már nemcsak a városi termelés és fogyasztás szempontjait veszi figyelembe: a fejedelmek érdekkiegyenlítő politikája véget vet annak a gyakorlatnak, mely a vidékben csupán a városi polgárság céljait szolgáló eszközt látta. Csökkennek az egyes vidékek közötti különbségek, tovább szabályozzák a céhek, a konfraternitások kiváltságait, de megnyírbálják a feudális urak különféle libertas-ait is. Az állam egyre inkább ellenőrzése alá vonja az egyén életét, a mecenatúra, az oktatás és a propaganda szervezésével a kulturális életet is.

Korántsem mondható el azonban, hogy a 15-16. század itáliai államai döntő lépést tettek volna a modern államiség megteremtése irányában. Igaza lehet Ruggiero Romano-nak, aki ~~nem~~ a stato moderno, hanem a stato nuovo kifejezést használja a 15. század első felének államaira, melyekben együtt élt a feudális kötöttségektől mentes, a politikai irányítás folytonosságát jelentő bürokratikus szervezet az uralkodói udvarral, melynek személyi cseréi a hatalom csúcsain történő folytonos változásokat jelezték⁸.

A regionális államok továbbra is őriztek markáns középkorias vonásokat. Még nem alakult ki az egységes, modern államszervezet: az egyes városok követek útján érintkeztek egymással, alkotmányuk sem volt egységes, és mint "községek" nem végezték el az állam feladatainak rájuk háruló részét⁹. A milánói területeken a fejedelmi hatalom csak a feudális és az egyházi immunitásokkal szemben lépett föl, de - erősítve a rendszer stabilitását - jórészt érintetlenül hagyta a kommunális autonómiákat¹⁰. Velence sem élt a lehetőséggel, hogy a Terrafermá-n a kiváltságok és jogok fonta laza egységből abszolút államot hozzon létre; s Toscana is egy Firenze irányítása alatt álló város-szövetség maradt.

Ami Firenzét illeti, Velencét leszámítva egyedülálló az a stabilitás, melyről politikai intézményrendszere az idők során tanúságot tett. Ebből a stabilitásból származott a firenzeieknek az a mély ragaszkodása a kommunális múlt intézményrendszeréhez, mely végül is egyedi kompromisszumhoz vezetett a középkori comune és a modern állam között. A Mediciek sem tüntették el a régi szervezeteket, hanem azok kulcspozícióit híveikkel betöltetve érvényesítették befolyásukat. A 15. században még nem az állam irányítóiként léptek föl /tisztséget is alig vállaltak/, hanem az államot tették személyes, családi politikájuk eszközévé. Cosimo szeme előtt elsősorban a családi vagyon gyarapítása lebegett, s bár Lorenzo il Magnifico már tökéletesíteni kívánta az államgépezet működését, mégis a saját és az állami pénztár összeolvasztására törekedett, mivel egyik sem bírta el politikája terheit¹¹. Az 1494-es francia hadjárat határvonalat jelez a modern államszervezet kialakulásában. Megszűnt az itáliai bel-

ső erőkon alapuló politikai játék lehetősége. Toscanát háborúk sújtják és megérzi az európai gazdaság változásait. A művészeti élet központjának szerepét is Róma, illetve Velence veszi át. De ezzel egyidejűleg, már a 16. század folyamán, a Mediciek hozzáálhattak ahhoz, hogy megteremtsék a firenzei állam új struktúráját.

A félsziget politikai egységeit még sokáig inkább az uralkodók személye, mint a politikai intézményrendszer fűzte össze. Az államok "kommunálisból" "patrimoniálisá" váltak: a res publica összefonódott a res privata-val. Az állam még közösségek laza konglomerátuma, melyeket szerződések és kiváltságok fűznek a központi hatalomhoz. E tekintetben - ekkor még - az itáliai fejlődés nem tér el jelentős mértékben Európa fő mozgásirányaitól: az Ancien Régime sehol nem vitte végbe a partikularizmus teljes fölszámolását.

Burckhardt egy helyen¹² megemlíti, hogyan morfondírozott egy északolasz város kényura azon, hogy a városában vendégeskedő XXII. János pápát és Zsigmond császárt ledobassa-e abból a toronyból, ahová azok fölmentek, hogy a kilátásban gyönyörködjenek. A szituáció talán mindennél szemléletesebben jelképezi a pápa és a császár hatalmi körei között elhelyezkedő olasz államok viszonylagos függetlenségét. E függetlenségnek azonban a bizonytalan legitimitáció is kísérője volt. Almási Miklós véleménye szerint a reneszánszvég válsága legitimitációs válság is, mely annak a következménye, hogy mind a vallási-karizmatikus, mind a városállamok - tegyük hozzá: részleges - politikai nyilvánosságra támaszkodó legitimitációja megbukott¹³. / Nem árt hozzáfűzni, hogy a hűbéri kapcsot

latokon alapuló is, melynek Itáliában a német-római császár-hoz fűződő kapcsolatok adtak jelentőséget. /Az uralmi formák sűrű váltakozása /mely alól legföljebb Velence a kivétel/ nem engedte meg az egyes államok politikai helyzetének konszolidációját. A 15-16. század fordulóján helyzetük még ingatagabb lett. Az európai monarchiák hatalmi viszonyainak gyors változásai, az éppen Itáliában folytatott háborúik is ilyen irányban hatottak.

Részben talán ezek a körülmények is megmagyarázzák azt, hogy Machiavelli - de az őt megelőző humanisták is - miért nem az absztrakt, a körülményektől függetlenül "jó" államformák taglalására helyezték a hangsúlyt, hanem az uralkodó személyére és hatalomgyakorlása módszereire. Míg azonban a 15. századtól kezdve a humanisták politikai témájú írásai a fejedelem dicsőítésével a személyes uralom legitimációjának és presztizsének erősítését szolgálták, "eredménykatalógusaik" pedig a politikával szemben támasztott morális elvárásokról tanúskodnak, addig Machiavelli A fejedelem-ben, de a Titus Liviuszt kommentáló Értekezések...-ben is a politikai cselekvést állította a középpontba. Ez is legitimáció, mégis merőben más: nem az uralkodó személyére, hanem cselekvésére, méghozzá a helyzettel adekvát cselekvésére vonatkozik: "Azt hiszem, az boldogul, aki eljárásában az idők változását követi, ellenben aki az idővel nem tud lépést tartani, szerencsétlen."

Mindez természetesen nem jelenti azt, hogy Machiavelli nem foglalkozott az államformák kérdésével: "...néhány politikai szerző szerint háromféle államhatalom létezik: fejedelemség, az optimaták uralma és a népi hatalom... Mások - és sokak né-

zete szerint ezek sokkal bölcsőbbek - úgy vélik, hogy hatféle módon lehet kormányozni, amely módok közül három nagyon rossz, három pedig önmagában jó, de olyan könnyen elrontható, hogy végül is átkossá válik..." /Értekezések..., I.1./. Mindez egybeeseng Arisztotelész Nikomakhoszi Etikájá-nak soraival: "Háromféle államforma van, s mindegyiknek van egy-egy elferdülése, mondhatnók romlása. Ezek a következők: királyság, aristokratia, s harmadsorban a vagyonbecslés alapján álló államforma, melyet tulajdonképpen timokrátiának kellene neveznünk, de a legtöbben szokásból egyszerűen politeiának mondanak..."¹⁴.

Machiavelli tehát kötelességtudóan felmondja korának Arisztotelészre alapozódó politikai toposzait - és a humanisták források iránti tiszteletéből, illetve megfogalmazásából arra lehet következtetni, hogy ismerte az eredeti forrást és az azt értelmező kortársakat, s talán középkori szerzőket is - de nem tette magáévá felfogásukat: "Mondom tehát, egyformán átkos mindegyik kormányzási mód, hisz a három jónak igen rövid az élettartama, a másik három meg eredendően rossz." /Értekezések..., I.2./. E helyett a demokratikus, az arisztokratikus és a monarchikus elemek külön testületbe szerveződését és megosztott hatalomgyakorlását tartotta célravezetőnek, mivel ez bármelyik más formánál nagyobb szilárdságot kölcsönöz a hatalomnak. Így történt Machiavelli szerint Rómában is, ahol "... a megosztott hatalom tökéletes államot hozott létre..." /Értekezések..., I.2./. Ám a modell nem kizárólag Róma lehetett, hanem Velence is, melynek kormányzatát az egymás mellett működő monarchikus és arisztokratikus jellegű szervezetek hatalommegosztásos egyensúlyából fakadó stabilitása miatt a firenzei kortások is mintának tekintették¹⁵.

De az ilyenfajta eszmefuttatások még a teoretikusabb jellegű Értekezések...-ben is csak elszórtan fordulnak elő. A fejedelemere pedig különösen vonatkoztatható az az állítás, hogy nem rendszeres államelméletet, nem a politikai formák teóriáját, hanem a politikai cselekvés, a hatalom és az abból fakadó uralom elméletét dolgozza ki.

Machiavellit mégis elsősorban államelméleti íróként szokás számon tartani, Jóllehet a stato /állam/ szó kulcsfogalomnak számít műveiben, ez a nézet mégis vitatható, mégpedig azért, mert az állam mai fogalmának visszavetítését eredményezi szerzőnk korába. A mai fogalom a maga teljességében öleli föl a politikai élet egyik szféráját, amennyiben összefonódnak benne az eszme, a technika és a szervezet körei. Machiavelli szemléletében viszont a politikai élet a stato megszerzése és birtoklása körül forog, mert az teszi lehetővé a már említett, helyzettel adekvát politikai cselekvést. Hasonlóan vélekedik Gennaro Sasso is, aki szerint Machiavelli "erőteljesen kitarzott amellett, hogy a politika célja nem lehet más, mint a stato biztosítása, s hogy e célon kívül nincsen más mértéke a jó politikának".¹⁶

Mindenekelőtt tekintsük át a stato, status szavak középkori jelentésváltozásait¹⁷. Ebben az időszakban a status és a vulgáris nyelvekben élő változatai szorosan kapcsolódtak a megállapodottság, a rendezettség és az állandóság képzetéhez. E körön belül maradt a valamilyen meghatározott, rögzített állapot fogalma, ahogyan az a publicum ius est quod ad statum rei publicae spectat justinianusi formulájából is kitűnik. Ha pedig ezt az állapotot társadalmi vonatkozásaiban fogjuk föl, akkor

az csoportok vagy egyének társadalmi hierarchiában elfoglalt helyét jelentette, melyet kötelezettségek és az élvezett kiváltságok felsorolásával lehetett körülírni. Ilyen értelemben lett a status az ordo, a "rend" szinonímája. Innen származott a status szó egy további jelentése: mivel az uralkodók előjogai nagymértékben különböztek a társadalom más csoportjaiétól, így a törvényekben külön megfogalmazást nyertek. Külön beszélt a törvény az uralkodó állapotáról, meghatározva annak köteleseit és jogait, leírva a fejedelemség kormányzását. Az uralkodó status-a kezdett azonosulni a fejedelemség kormányzásával.

A középkor során azonban kialakult a status szó egy másik jelentése is. Ahogyan a fejedelemnek volt status-a, ugyanúgy a fejedelemség is mindig bizonyos jogi állapot ~~része~~ lett. Ezért ~~szavunk~~ mára 13. században egy adott politikai szervezet alapvető állapotát, állandó, "alkotmányos" rendjét is jelentette. Villani is használta ilyen értelemben: "La città ha mutati quattro stati di reggimento..."¹⁸. /A város négy ízben változtatta meg a kormányformát./ Megemlíthető még, hogy a kormányzás, illetve a kormányzás rendje jelentésekből egy újabb vált le, mégpedig a "hatalom", a "tekintély", miáltal a stato a signoria szinonímája lett.

A középkor végén tehát a status szó az alábbi fontosabb jelentéseket hordozta: 1. kedvező, szilárd helyzet, állapot; 2. politikai berendezkedés; 3. hatalom.

Fredi Chiappelli szerint Machiavelli a stato szót a középkor és a reneszánsz során kialakult jelentéseiben használta; ugyanakkor úgy véli, hogy A fejedelem-ben található előfordu-

lásainak 75 %-a már teljes érettségében, politikai, nemzeti és területi aspektusaival együtt fölöleli az állam modern jelentését¹⁹. A Machiavelli-kutatók közül J.H. Hexter szállt vitába e nézettel a legerőteljesebben. A számításokon túlmenően Chiappelli megközelítési módját kifogásolta. Véleménye szerint a szöveggörnyezet bizonytalansága csakugyan lehetővé teszi a szónak 3-4, de legalább 1-2 olyan jelentését, melyben azonosíthatjuk a modern állam ismérveit, ám csapdának tartja, ha rábízunk magunkat az állam szó valamely pontos, előzetes meghatározására /pl. terület, státusz, nemzeti-politikai egység/, majd visszakeressük azt a művekben. Ha meg is találjuk valamelyik modern jelentést, az önmagában még nem bizonyítja, hogy Machiavelli valóban arra gondolt írás közben. Hexter álláspontja szerint a stato szó használata nem abban az értelemben következetes, hogy minden esetben megvan a megkülönböztetett és állandó hozzá tartozó jelentése, hanem oly módon, hogy a vele kapcsolatos attitűd következetes. S en az attitűd pedig "kizsákmányoló" /exploitative/, amin azt érti, hogy a stato sohasem cselekvő, aktív entitás, hanem mindig tárgya valamilyen cselekvésnek. Olyannyira, hogy - számításai szerint - A fejedelem-beli előfordulásait illetően 109 esetből csupán 7 alkalommal tekinthető alanyak²⁰.

Orazia Condorelli a hagyományos középkori jelentéseken kívül két fő csoportra különíti Machiavelli stato-fogalmát. Az egyik csoportba a stato-nak a hatalom szubjektumaként történő felfogása tartozik. Ez annak a fejlődésnek a következménye, melynek során a hatalom /individuális vagy kollektív/ szubjektuma állapotának a jelölése egyre inkább magának a szubjektum-

nak a jelölése felé tolódott el, azaz uralmon lévő csoportot, pártot és egyes személyt is jelölhetett. A másik csoport a stato-nak a hatalom tárgyaként való fölfogását foglalja magában, vagyis jelenthet területet; mégpedig köztársaságét vagy független királyságét éppúgy, mint feudális tartományt. Condorelli megjegyzi, hogy a területi jelentés és a középkorias "állapot" jelentés gyakran egybemosódik, mert hiszen az előbbi az utóbbiról vált le: a status imperii egyre inkább kezdte jelenteni a status-ban részesülő területeket is²¹.

A stato fogalmának szubjektívizálódása illetve materializálódása jelzi a modern államfogalom kialakulásának kezdeteit, de még megengedi a középkorias jelentéseket is. Sőt, ha Hexternek abból a megállapításából indulunk ki, hogy A fejedelm-ben a stato szó 35 alkalommal fordul elő 5 ige, nevezetesen az acquistare /megszerez/, a tenere /megtart/, a mantenere /fönn-tart/, a togliere /elvesz/ és a perdere /elveszt/ társaságában²², akkor azt tapasztaljuk, hogy ezek mellé az igeik mellé - néhány egyértelműen területi jelentést leszámítva - nyugodtan behelyettesíthető az "állapot" jelentés is.

Vannak olyan helyek, ahol egyszerűen a status rei publicae kifejezés olaszra fordításával találkozunk, mint például:

"...venne a essere più stabilito lo stato di quella repubblica ..." /Értekezések..., I.2. A "még jobban megszilárdult a közösség belső rendje" fordítás - mely nem túl szerencsés - az is jelezheti, hogy az egyes fogalmak mennyire más utakat járnak be a különböző nyelvekben./ Gyakoribb azonban a régi és az új kibogozhatatlan összefonódása: "Guidobaldo duca di Urbino figliuolo di Federico, che fu ne' suoi tempi tanto stimato capitano, sendo cacciato da Cesare Borgia, figliuolo di papa

Alessandro VI. dello stato..." /Értekezések..., II.24. "Guido Ubaldo urbinói herceget, Federigo fiát, kora nagyra becsült hadvezérét" stato-jából "előzte Cesare Borgia, VI. Sándor pápa fia,..."/. Ebben az esetben a szó hatalom, terület, állapot, de még személyektől független államszervezet jelentésében is állhat.

Figyelembe véve a fogalomhasználat ilyenfajta, sokszor követhetetlen vibrációját, nem tűnik megalapozatlannak a Hexter-féle koncepció, s nem mond ellent Condorelli a fogalom kezdeti szubjektivizálódásával, illetve materializálódásával kapcsolatos nézeteinek sem. Éppen a középkori jelentések és a modern fogalom csíráinak egymás mellett élése szolgáltatja az alapot ahhoz, hogy a szavakhoz fűződő attitűd vizsgálatával megkísérelje azonosítani azok közös magvát.

Magát az azonosítás tartalmát mégsem találom teljesen megnyugtatónak: Véleményem szerint az exploitative helyett a personal, a "személyes" jelző pontosabban határozza meg a szóhoz fűződő viszonyok lényegét. A stato ugyanis nem valamiféle elvont cselekvés tárgya, hanem kifejezett személyek vagy csoportok cselekvéseié. Másfelől a "személyes" viszonyban bennefoglaltatik a "kizsákmányoló" is, mint ahogy az alábbi idézetből kitűnik: "...e le difficultà, che gli hanno nello acquistare el principato, in parte nascono da' nuovi ordini e modi che sono forzati introdurre per fondare lo stato loro e la loro securtà." / A fejedelem, 6. "s a birodalom megszerzéseinek nehézségei részben az új rend és törvények szükséges bevezetéséből adódnak, amelyekkel stato-jukat "megalapozzák.."/. A stato személyekhez fűződését az is jelzi, hogy nagyon gyakran áll személyes név-

mással, mint amilyen például a fenti idézetben a loro névmás.

Az Értekezések... első két könyvét átnézve arra a következtetésre jutottam, hogy A fejedelemmel kapcsolatban leírtakat csak korlátozottan szabad erre a műre vonatkoztatni. Jóllehet itt is bőven találhatók példák a stato tárgy-jellegére, személyes kapcsolódására, de az 1.6. fejezetben csak egyszer találjuk személyes viszonyban, míg három alkalommal mindenféle személyes viszonytól függetlenül szerepel, s ebből kétszer oly dologként, melyet meg kell szervezni, le kell rakni az alapjait /ordinare/. Ebben a műben a stato már több ízben veszi föl az egyéntől elvonatkoztatott közbatalom, a politikai szervezet jelentését és ennyiben már kezd közelíteni az állam modern fogalmához, ami véleményem szerint összefügg az Értekezések... elvontabb, teoretikusabb jellegével. A fejedelemben erre csak egy-két példa akad /az 1. és talán a 18. fejezetben/; a személyes kapcsolódás alól egyéb kivételek valamilyen területi egységet jelölnek.

De milyen jelentést adnak az említett személyes viszonyok szavunknak? Ha egy más szempontból vizsgáljuk meg a hozzá kapcsolódó igéket, akkor azt tapasztaljuk, hogy azok túlnyomórészt a megszerzés-elvesztés /acquistare-perdere vagy ruinare/ pólusait fejezik ki vagy azok felé gravitálnak. Ebből következően tehát a stato valamilyen személyhez vagy személyek közösségéhez fűződik - s ennyiben hűen tükrözi a korabeli államfejlődés egyik jellegzetességét: a személyes viszonyok meghatározó voltát. Ugyanakkor a stato megszerezhető és el is veszíthető, vagyis személyek, csoportok nem állandó attribútuma, melynek birtoklása körül a politikai küzdelmek zajlanak, mely lehetővé teszi

a politikai cselekvést. Ez pedig nem más, mint a ma is jól ismert hatalom, de lehet az annak realizálását jelentő uralom vagy realizálásának "státusza": a hatalmi pozíció.

E jelentés egyik legjobb példája A fejedelemben található: "...li quali /i cittadini/ massime ne' tempi avversi, li possono torre con facilità grande lo stato, o con farli contro, o con non lo obedire." / A fejedelem, 9. "...akik - különösen zavaros időkben - ellene fordulásukkal vagy engedetlenségükkel könnyen megfoszthatják a hatalomtól". / Államról nemigen lehet szó: a polgárok engedetlensége nyilván nem államától, hanem hatámától foszthatja meg az uralkodót. Ezt támasztja alá, hogy pár sorral följebb Machiavelli az ordine szóval fejezi ki a kormányzás rendjét, vagyis az államformát: "Sogliono questi principati periclitare, quando sono per salire dallo ordine civile allo assoluto." / A fejedelem, 9. "Az ilyen fejedelmi hatalom akkor kerül veszélybe, amikor polgári uralomból egyeduralkodásba fordul."/

Vélekedésemet, miszerint a stato meglehetősen ritkán jelenti az elvont közhatalom értelmében vett államot, az is alátámasztja, hogy Machiavelli a repubblica kifejezéssel nagyjából hasonló arányban illeti a köztársasági államformát, illetve antikizáló módon magát az államot, mint intézményt. Terminológiájában az állam intézményrendszerét, alkotmányos rendjét pedig az ordini szó adja vissza a legpontosabban. Mindennek látszólag ellentmond, hogy az imperio ugyancsak hatalmat, uralmat jelent Machiavelli szótárában. De Vries, egy Machiavelli fogalomrendszeréről szóló értekezés szerzője azonban rávilágított arra, hogy az imperio szerzőnk esetében inkább elismert,

letigim, tradicionális politikai hatalmat jelent²³.

Ha figyelembe vesszük, hogy Machiavelli abban a korban élt, mely az itáliai államok számára átmenetet jelentett a hagyományok által szentesített kommunális keretektől a modern államszervezet kialakulása felé, akkor válik igazán érthetővé fogalomhasználatának mai szemszögből vett képlékenysége, s ezzel párhuzamosan mélyen húzódó koherenciája. Ennyiben pontosan kifejezi a korabeli államfejlődés állapotát, melyet a változatlan intézmények fölötti gyakori hatalomváltások, az egyes politikai egységek kiváltságokon és családi kapcsolatokon alapuló kohéziója, egyszersmind a modern államszervezet kiépülésének kezdetei jellemeznek. Machiavelli e szempontból is korának hű kifejezője, ahogy Chiappelli írja: fogalomhasználata nem neologisztikus, nem alkotott kortársai számára ismeretlen fogalmakat.²⁴

Abból, hogy Machiavelli stato szava nem adja vissza az állam modern jelentését, természetesen nem következik, hogy számára és környezetében ismeretlenek lettek volna az államforma, az államszervezet és az alkotmányos rend fogalmait. Ezeket Machiavelli is kifejezte a republica, a governo és az ordini szavak segítségével. Esetében inkább arról van szó, hogy bár az Értekezések...-ben gyakrabban közelítette meg a személytelen, intézményesült közhatalom fogalmát /ami a politika autonóm moralitásának A fejedelemben kifejtett tézisének kivetítését jelenti az intézményi szférába, vagyis a moralitás kereteinek kezdeti tudatosulását/, mégsem a politikum formavilága, az államelmélet kérdései álltak gondolkodása középpontjában.

A középkori államfejlődés már magával hozta az állam funkcióinak kezdeti differenciálódását. Ennek egyik jele, hogy a 14. század egyik legjelentősebb politikaelméleti írójánál, Marsilio da Padová-nál megjelenik a törvényhozó /humanis legislator/ és a végrehajtó hatalom /pars principans/ fogalma. Jóllehet ő még nem fogalmazta meg az állam definícióját, de összefoglalta és továbbfejlesztette a korábbi szuverenitás-elméleteket. Nézete szerint a szuverenitás oszthatatlan, s az adott politikai szervezet autonómiáját, autarchiáját és területi egységét jelenti. A szuverenitás ilyen meghatározása jelentős mértékben elősegítette a modern államfogalom kialakulását. Aeneas Silvius Piccolomini már el is jutott a döntő lépéshez, megállapítván az uralkodóról, hogy - mivel ő az államnak csak egy szerve - a szuverenitás nem őt, hanem az államot illeti. A szuverenitásról pedig azt tartotta, hogy korlátlan, folyamatos és oszthatatlan.

Ezekután azt is gondolhatnánk, hogy Machiavelli művei fogalmilag és elméleti kidolgozottságukat tekintve visszalépést jelentenek a középkori politikaelmélet legjelentősebb teljesítményeihez viszonyítva. Véleményem szerint azonban a politikum techné-jének a középpontba állítása egy másik dimenzió megfogalmazódását jelentette, mely megfelel a reneszánsz egyik közismert jellegzetességének: az individuum fölértékelődésének.

Abból a nézőpontból, mely a stato-ban a politikai cselekvés lehetőségét: a hatalmat látja, háttérben maradnak a hatalomgyakorlás szervezeti kellékei. Ezt mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy Machiavelli A fejedelemben Franciaországról meg-

jegyzi ugyan: "Intra regni bene ordinati e governati a' tempi nostri e Francia..." /"Napjainkban Franciaország rendben és összhangban kormányzott birodalom."/, de ezt a megállapítást nem a törvények és az intézmények elemzésével támasztja alá, hanem a következőképpen zárja le a mondatot: "...e in esso si trovano infinite costituzione buone, donde dipende la libertà e securtà del re." / A fejedelem, 19. "Igen sok okos törvény biztosít szabad kezet és nyugalmas életet az uralkodónak..."/.

Úgy vélem Machiavelli fogalomhasználata is megerősíti, hogy A fejedelem nem a monarchiáról, hanem a monarcháról szól. Legitimáló funkciójával megelőlegezi az államrezon-irodalmat. De míg emez /elsősorban erkölcsi szempontból/ az abszolútista államot próbálta legitimálni, addig Machiavelli az Itália válsághelyzetével adekvát hatalomgyakorlást, a politika szükséges gyakorlatát kívánta tudatosítása révén is elismertetni.

J E G Y Z E T E K

- 1 Jean DELUMEAU, L'Italie de Botticelli a Bonaparte, Paris, 1974, 21.
- 2 Denys HAY, Profilo storico del Rinascimento italiano, Bari, 1978, 37-41.
- 3 Id.: HAY, i.m. 115.
- 4 Max WEBER, A nem legitim uralom /A városok tipológiája/, in Állam, politika, tudomány, Bp. 1970, 329.
- 5 Philip JONES , Economia e società nell'Italia medievale: la leggenda della borghesia, in Storia d'Italia, Annali 1., Torino, 1978, 338-339.

- 6 Alberto TENENTI, Firenze dal comune a Lorenzo il Magnifico 1385-1494, Milano, 1972, 24.
- 7 Jacob BURCKHARDT, A reneszánsz Itáliában, Bp. 1978, 11., 41.
- 8 Ruggiero ROMANO, L'intellettuale nella società italiana del 15. e 16. secolo, in Tra due crisi: l'Italia del Rinascimento, Torino, 1978, 5. ed., 122.
- 9 WEBER, i.m. 320.
- 10 HAY, i.m. 105.
- 11 TENENTI, i.m. 106-108.
- 12 BURCKHARDT, i.m. 18.
- 13 ALMÁSI Miklós, Machiavelli: a hatalom racionalizmusa, in Az értelem kalandjai, Bp. 1980. 149-150.
- 14 ARISZTOTELÉSZ, Nikomachosi Ethika, Bp. 1942, 2. köt., 142-144.
- 15 Felix GILBERT, Bernardo Rucellai e gli Orti Oricellari. Studio sull'origine del pensiero politico moderno, in Machiavelli e la vita culturale del suo tempo, Bologna, 1972, 45.
- 16 Gennaro SASSO, Niccolo Machiavelli. Storia del suo pensiero politico, Napoli, 1958, 187.
- 17 E rövid áttekintés nagyrészt Orazio Condorelli és J.H. Hexter tanulmányaira épül. /O.CONDORELLI, Per la storia del nome "stato", in Archivio Giuridico Filippo Serafini, 1923; J.H. HEXTER, "Il principe" and "lo stato", in Studies in the Renaissance, IV. 1957.
- 18 Id.: CONDORELLI, i.m. 84.

- 19 Fredi CHIAPPELLI, Studi sul linguaggio di Machiavelli, Firenze, 1952, 59; 68.
- 20 HEXTER, i.m. 122.
- 21 CONDORELLI, i.m. 103-108.
- 22 HEXTER, i.m. 119.
- 23 Hans DE VRIES, Essai sur le terminologie constitutionnelle chez Machiavel, Amsterdam, 1957, 31.
- 24 CHIAPPELLI, i.m. 39.

A fejedelemből vett olasz nyelvű idézetek az 1980-as Rizzoli-
/Il principe, Milano, 1980, B.U.R./: az Értekezések...-ból vet-
tek az 1942-es Salani-féle kiadásból /Il principe, i Discorsi
..., Firenze, 1942./ származnak. A két mű magyarul legutóbb
Lutter Éva ill. Lontay László fordításában jelent meg. Az ő
fordításaikból idéztem a tanulmányomban. / MACHIAVELLI művei,
1-2. köt., Bp. 1978./